

ULUĞ BİR ÇINAR
İmâm Mâturîdî
Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı

28-30 Nisan 2014 • Eskişehir

Hazırlayan
Prof. Dr. Ahmet Kartal

ULUĞ BİR ÇINAR
İmâm Mâturîdî

Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı

28-30 Nisan 2014 • Eskişehir

Yayına Hazırlayan
Ahmet Kartal

Koordinatör
Derya Aydın

Grafik Uygulama
Sercan Arslan

Mizampaj
Çelebi Şenel

1. Baskı, 2014 İstanbul

Baskı Cilt

Ofis Yayın Matbaacılık, Güven Sanayi Sitesi, B Blok
No: 386 Tel: (0212) 576 47 15
Topkapı/İSTANBUL

Sertifika No: 19492

DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
Bab-ı Ali Yokuşu, Cemal Nadir Sk. B.Milas Han
No: 24/114 Sirkeci/İstanbul Tel: (0212) 520 27 19

Şovosil Ziyodov

Özbekistan Uluslararası İmam Buhari Araştırmaları Merkezi, Tarih Bilimleri bölümü müdürü olan Şovosil Ziyodov, Uluslararası İmâm Mâturîdî sempozyumuna Mâturîdî ve onun zahidlik sembolü tebliğiyle katılmıştır.

Mâturîdî ve Onun Zahidlik Sembolü

Türkiye Türkçesine Çeviren
Doç. Dr. Selahittin Tolkun

Mâverâünnehir’de kelim ilminin gelişmesinde *İmamü’l-huda* ve *İmâmü’l-mütekellimîn* (*Hidayet yolu imamı* ve *Kelamcılar İmamı*) adlarıyla şereflenen ilahiyatçı Ebu Mansur el-Mâturîdî’nin¹ hizmetlerinin emsali yoktur. Onun kurduğu Mâturîdîlik öğretisi sonradan Semerkant kelam mektebi dairesinden çıkıp bütün İslam âlemine yayılmıştır. Sünnîliğin iki büyük mektebinin biri (diğeri eş’ariye) olarak tanınmıştır.²

Mâturîdî’nin hayatı (870-Semerkant-944) Mâverâünnehir’de Sâmânîler’in hükümranlığı dönemine denk gelir. Devletin başşehri, başlangıçta Semerkant olup XI. asır sonunda Buhara’ya taşındıysa da aslında her iki şehir Mâverâünnehir’in iktisadî ve medenî merkezidir.

Mâturîdîlik öğretisi XI. asırdan başlayarak halk arasında tanınmaya başlanmış ve Mâturîdî’nin şahsına olan ilgi o vakitten itibaren artmıştır. Büyük âlimin vefatından sonra onun hakkındaki bilgiler biyografik eserlerde kaydedilmiştir.³

Kaynaklar göre, Ebu Mansur Muhammed ibni Muhammed ibni Mahmud el-Hanefî el-Mâturîdî

es-Semerkandî, Semerkant'ın Mâturid köyünde dünyaya gelmiştir. Semerkant'taki el-Ayâzî medresesinde okumuş, mahalli Hanefî fakihlerden eğitim almıştır. Ebu Bekr el-Cüzcânî, Ebu Nasır el-İyâdî, Nuseyr ibni Yahya el-Belhî, Muhammed ibni Mukatil er-Razî hocaları olmuştur. Mâturidî'nin ilk üstadı olan Ebu Bekr el-Cüzcânî'nin Semerkant'ta Hanefî mektebinin gelişmesinde büyük rolü olmuştur. Abdülmu'in en-Neseî (öl. 1114), Ebu Bekr el-Cüzcânî'yi mezkûr mektebin kurucusu diye belirtir.

Mâturidî üzerinde üstadı Ebu Nasr el-İyâdî'nin tesiri büyük olmuştur. Kendisi bu âlimden yalnızca ananevî İslam ölçülerini öğrenmekle kalmamış, aynı zamanda bu meseleyi etraflıca ele alıp tahlil etmeyi de öğrenmiştir.

Günümüz araştırmacılarından Ulrich Rudolf, **El-Mâturidî ve Semerkant Sünnilik İlahiyatı**⁴ adlı çalışmasında âlimin biyografisini kısmen yeniden kurgulamıştır. Ama bu çalışmada Mâturidî'nin devrindeki Semerkant'ın içtimai ve siyasi hayatındaki türlü gruplara mensup âlimlerin arasındaki mevkî, nazarî fikirlerinin oluştuğu muhiti, içtimai ve manevi amillerin tesiri meseleleri dikkate alınmamıştır. Rudolf, Mâturidî'nin sıfatlarından *ez-zâhid* tavsifini sofilikle bağlantılı açıklama taraftarıdır. Ancak Mâturidî'nin **Kitâbü't-tevhîd**⁵ adlı eserinden bu konuda destek bulamayınca bu fikrinden vazgeçmiştir.

Ebu Mansur Mâturidî'nin hayatı Semerkant'ta ilahiyat ilminin gelişmesinin son devrine rastlar.⁶ Bu devirde şehirde birkaç itibarlı kelamcılar grubu faaliyettedir. Bunlardan *hâkimler (hükemâ)* grubuna mensup olan Ebu'l-Kâsım el-Hekim es-Semerkandî'nin eseri derinlemesine tetkik edilmiştir. İkinci gruba Ebu Bekr el-Cüzcânî mektebi öncüleri arasında Ebu Abdullâh ibni Ebu Bekr el-Cüzcânî, Ebu Mansur el-Mâturidî, Ebu'l-Hasan er-Rustufagnî, Ebu Seleme es-Semerkandî vb. olarak sayılabilir.⁷ Üçüncü grupta ise el-İyâdiye – Ebu Nasr el-İyâdî ve çocukları olan Ebu Ahmed el-İyâdî, Ebu Bekr el-İyâdî bulunmaktadır.⁸ Bu gruplar arasında bahisler türlü biçimlerde ortaya çıkmış ve kelam ilminin gelişmesini etkilemiştir.

Kelam ilminde kelamcılarının mevkîini tetkik etmek için onların içtimai ve siyasi meselelere bakışları ve fikirleri mühim rol oynar. Hâkimler, idarecilerle işbirliği yapmayı reddetmemiş; aksine idarecilerle birlikte çalışmışlardır. Mesela, Ebu'l-Kasım el-Hâkim es-Semerkandî'nin idarecilerle işbirliği konusunda epeyce malumat bulunmaktadır. Semerkandî'nin **Kitâb es-sevâd el-a'zam** adlı eseri Sâmânîlerin isteği üzerine

yazılmış olup, zamanın Mâverâünnehir âlimleri için esas düstur olarak belirlenmiştir.

Bu durumda ortaya mühim bir soru çıkmaktadır: El-Hâkim es-Semerkandî ve Ebu Mansur aynı dönemde Semerkant'ta yaşamışlardır. Niçin Sâmânîler böyle bir mühim vazifeyi mâhir kelamcı Mâturidî'ye değil de başka bir âlime buyurmuşlardır?

Ebu Mansur el-Mâturidî'nin yaşadığı dönemin içtimai vak'alarına ve hükümler zümrelere karşı şahsî tavrını gösteren kaynaklar mevcuttur. Bu kaynaklar arasında Ali ibni Yahya ez-Zendevisetî'nin (öl. 1010) **Kitâb raudat el-ulamâ**, Muhammed ibni İbrahim ibni Anuş el-Hasirî el-Buhârî'nin (öl. 1107) **el-Hâvî fi'l-fetâva**, Ebu Hafs en-Neseî'nin (öl. 1142) **Kitâb el-kand fi zikri 'ulamâ Semerkand**, Me'mûn el-Keşşî'nin (öl. 1155) **Mecmu' al-havâdis va'n-navâzil**, es-Saffâr el-Buhârî'nin (öl. 1168) **Risâle fikh mesâ'il su'ile ahâ eş-şeyh es-Saffâr fa-acâba anhâ**, Ebu Tâhir Hoca'nın (XIX. asır) **Semeriye** vb. eserleri saymak mümkündür.

Bu eserler, Ebu Mansur'un birtakım meselelerdeki şahsî konumunu ve yaklaşımını yazmaktadır: *Ebu Nasr el-İyâdî gâzilere ve ehli ilme buyururdu: Her Cuma günü süvari halde (at veya eşeğe binerek) pazarları gezin ve sarayın faydasına propaganda yapın diye. Ancak bizim kadim sâlih fakihlerimizden Ebu Bekr ibni İsmâil el-Fakih es-Semerkandî, Ebu'l-Hasan el-Ferrâ, Ebu Mansure el-Mâturidî ve Ebu Nasr ibni İbrahim bunu reddederdi. Bunlar ve diğer âlimler Cuma günleri, eğer ayaklarında rahatsızlıkları yoksa süvari olmazlardı. İşbu mühim bilgi Mâturidî'nin ilminin ve faaliyetinin iki yönü hakkında bilgi vermektedir. İlki, baştaki kısmı tasdiklerken, ikincisi onun Semerkant'taki sâlih âlimler topluluğuna mensubiyetini göstermektedir.*

Menbalarda mezkûr topluluğa karşı konumda olan Semerkantlı âlimler topluluğu hakkında da malumatlar bulunmaktadır. Mesela, Ebu Hafs en-Neseî'nin **Kitâb el-kand fi zikri 'ulamâ Semerkant** adlı eserinde şöyle söylenmektedir:

Ebu Muhammed Abdülaziz ibni Muhammed şöyle demektedir: Ben Ebu'l-Hasan Ali ibni Seyid er-Rustufagnî'nin şu sözlerini işittim.

-Sâlih kişilerden biri düşünde Ebu Nasr el-İyâdî'yi gördü.

O adamın sofrasında bir tabakta çiçek ve bir tabakta şeker vardı. O adam (Ebu Nasr el-İyâdî) çiçek dolu tabağı Ebulkasım el-Hâkim es-Semerkandî için, şeker dolu tabağı ise Ebu Mansur el-Mâturidî için verdi. İki de

Ebu Nasr el-İyâdî'nin şakirtleri olup Ebu Mansur el-Mâturîdî ilm-i hakikat ve Ebulkasım el-Hâkim es-Semerkindî ise ilm-i hikmetin sahipleri, üstadları oldular. Mâturîdî'nin içtimaî mevkii hakkında Buharalı zâhid âlim Ali ibni Yahya ez-Zendevisetî de şöyle demektedir:

Günlerin birinde sultanlardan biri el-Mâturîdî ve Ebu Ahmed el-İyâdî'yi evine davet eder. El-Mâturîdî'yi davet ederek bu önemli kişiler gözünde kendi itibarını arttırmak ister. Zorla eve sokarak şeyhin sakalına - devrin âdetine binaen- gâliye (kaş ve saça sürülen güzel kokulu siyah madde) sürececek olur. Şeyh bunu reddeder. Bunun üzerine sultanın hizmetkârları el-Mâturîdî'nin bindiği atın yelesine galiyeyi sürerler. Ne var ki galiye sürülünce at hareket etmez. El-Mâturîdî "Ne oldu?" diye sorar ve durumu anlayınca atın yelesindeki galiyeyi yıkamalarını emreder. At, ancak galiye yıkandıktan sonra yürümeye başlar.

El-Mâturîdî'nin zâhidlik tipi halk edebiyatında da bulunmaktadır. Semerkant'taki mukaddes yerleri anlatan Ebu Tahir Hoca'nın **Semeriye** adlı eserinde şu hikâye vardır:

Yine derler ki Şeyh bir gün bahçedeydiler. Bağdat halifesi tarafından Şeyh'e bir meseleyi sormak için Semerkant'ta yollanan bir elçi gelip bahçe kapısını çaldı. Şeyh, yırtık giysisiyle kapıyı açar. Elçi "Mevlânâ nerede?" diye sorar.

Şeyh "Mevlânâ Tanrı'dır." diye cevaplar.

Elçi bu defa "Hâce nerede?" diye sorar.

Şeyh "Hâce, Mustafa'dır." der.

Elçi tekrar "Ebu Mansur nerede?" diye sorar.

Ebu Mansur "İşte bu garip ihtiyardır." diyerek kendisini işaret eder.

Sonraları Mâturîdî fıkıh ve kelam meselelerinde ilgileri çeker, Hanefî mezhebi âlimlerinden ders alarak ilmini arttırır. Mâturîdî, aynı zamanda birçok meşhur fakih ve muhaddislerle sohbet eder, münazaralarını sürdürür. Bütün ömrü boyunca bu sahada eserler yazar.

Mâturîdî saf din dairesinden çıkmayarak akıl ve idraki yüceltir, ayrıca mantıka dayanmayı bilimin en yüksek yeri diye vurgular. Kendisi, o devirde doğru yoldan uzaklaşan fırkaların görüşlerinin gerçekten uzak olduğunu söyler. Mâturîdî "Din yolundaki bütün hataların sebebi, riyâkâr, ikiyüzlü kimselerin ardından körü körüne gitmektir." diye vurgulamaktadır.

Mâturîdî'ye göre her bir insanın kaderinin Allah tarafından yazılmış olmasına karşılık, kişi kendi hareketleri için mesuldür. Onun fikrinde insan imtihanlar için yaratılmıştır. Ancak bununla birlikte insana, bu imtihanlardan başarıyla geçmek ve doğru yolu bulmak için geniş imkânlar da verilmiştir. İnsan kendi hareketlerinde serbesttir.

Mâturîdî öğretisi ananeleri ve ilmî eserleriyle Mâve-raünnehir ilahiyet mektebinin gelişmesinde büyük katkıda bulunmuştur. İlahiyat bilimlerinin tam şekillenmesinde ve tekâmülünde bu bilimlere yeniden ele alıp belli bir sisteme kavuşturmak gibi büyük bir görevi yerine getirmiştir. Hanefîlik öğretisinin Orta Asya halklarının örf adetleriyle kati bir şekilde bağlı olduğunu kendi görüşleriyle ortaya koymuştur. Bu büyük yurttaşımızın bu öğretisi, İslam dininin iki büyük akidevî akımından biri olarak kabul edilmiştir. Sünnilerin Hanefî mezhebine mensuplarının tamamı akide meselesinde İmam el-Mâturîdî, öğrencileri ve takipçilerinin yazdığı eserlere dayanarak uygulamalarda bulunmuşlardır. İslam âleminin ekser mıntukalarında; Suriye, Irak, Türkiye, Pakistan, Hindistan, Şimalî Afrika'da Mâturîdîlik öğretisi günümüzde de orta ve yüksek dinî eğitim kurumlarında müstakil bilim olarak okutulmaktadır.

Mâturîdî'nin vefatından sonra âlim, Semerkant yakınındaki Çâkerdize kabristanına defnedilmiştir. Buraya şehir halkı arasında itibarlı âlimler defnedilirdi. Mâturîdî saftaşları ve öğrencileri de buraya gömülmüştür. Görülüyor ki sâlih âlimleri incelemede, bu kabristan ve bu kabristanla ilgili bilgilerin ayrı bir yeri vardır.

Türk denizcisi Seydi Ali Reis, XVI. asırdaki Asya seyahati esnasında Semerkant'taki meşhur âlimlerin defnedildiği Çâkerdize kabristanını, bunlar içinde de Ebu Mansur el-Mâturîdî'yi ve birtakım meşhur şeyhin kabrini ziyaret ederek bu konudaki izlenimlerini yazar. XVIII ve XIX. asırlarda yazılan **Semeriye** ve **Kandiye Hurd** gibi eserlerde Çâkerdize kabristanının tasvirleri bulunmaktadır.

XX. asır başlarında V. V. Bartold, Semerkant gezisinde Çâkerdize kabristanına gelince "Burada el-Mâturîdî'nin kabrini gördüm." diye bahsetmektedir. Ancak sonraki menbalarda el-Mâturîdî'nin kabri hususunda başka bilgi görülmez. Yüzyıllar boyunca fakihler, şeyhler ve âlimlerin defnedildiği kabristan Sovyet döneminde ahali için yaşama alanlarına dönüştürülür.

Yakın yıllarda Mâturîdî'nin kabrinin yeniden kurulması sırasında onlarca fakih ve âlimin mezar taşları ortaya çıkmıştır. Bunların ekserisi Karahanlılar devrine ait olup mühim ve yeni bilgiler vereceği tabiidir. Günümüzde mezkûr mezar taşları İslambilimci âlimlerden B. Bâbâcânov, A. Mu'minov ve U. Rudolf tarafından tetkik edilmektedir. Çâkerdize kabristanında ortaya çıkan bazı epigrafik eserlerin tetkiki neticesinde X. asır âlimlerinin kabir taşlarının sahiplerinden bir kısmının isimleri belirlendi: Ebu'l-hasan er-Rustufagnî, Ebu Seleme es-Semerkindî vs.

Şu durumu da vurgulamak gerek ki ülkemizde yerleşmeye başlayan içtimai adalet, bilhassa Özbekistan'ın istiklali neticesinde İslam tarihi ve medeniyetine, dinî ve kültürel mirasımız, manevî değerlerimize

olan yaklaşım tamamen değişmiştir. Hakikaten Mâverâünnehir ülkesi, geçmişte İslam medeniyetinin bir parçası olarak görülmüştür. Günümüzde de dünyadaki bütün Müslümanların dinî ve dünyevî sahada ecdadımızın bıraktığı mirasa sahiplendikleri görülmektedir. Bahusus dinî sahada meydana getirilen eserler Müslümanların müşterek mirası olarak kabul görmektedir. Ecdadımız kısa zamanda dinî ilimlerde öncü âlimlere dönüşmüştür dersek yanılmış olmayız.

Hülasa, bütün Müslüman Türk halkları gibi Özbek halkı da kendi vatandaşı meşhur âlim Mâturîdî ile övünmesi mümkün. Onun Hanefî mezhebindeki Mâturîdiye kelâm mektebinin tarihindeki yeri çok mühimdir. Hâl bu iken, işbu kelâm mektebinin ilmi faaliyetlerini bütün ilim âlemine ve halkımıza tanıştırmamızın vakti geldi diye düşünüyoruz.

Dipnotlar

- 1 Brockelmann K. Geschichte der arabischen Litteratur: T. I-II. – Weimar-Berlin: 1898.
- 2 Madelung W. The Spread of Mâturidism and the Turks // Actas IV Congresso de Estudos Arabes Islâmicos. Coimbra-Lisboa. 1 a 8 de Setembro de 1968. – Leiden: Brill, 1971. – S. 109-168.
- 3 Madelung W. Abu l-Mu'in al-Nasafi and Ash'ari Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. II: The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand. – Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000. – S. 318-330. Schacht J. An Early Murci'ite Treatise: The Kitâb al-Âlim wa-l-muta'llim // Oriens. – 1964. – №17. – S. 96-117. Bilhan S. Les juristes hanafites de l'Asie centrale a l'époque des Qarahnides. – Paris: 1973. – 68 s.; Allard M. Le problème des attributs divins dans la doctrine d'al-Ash'ari et de ses premiers grands disciples. – Beyrut: 1965. – 632 s.
- 4 Rudolph U. Al-Mâturîdî und die sunnitische Theologie in Samarkand. – Leiden, New York, Köln: Brill, 1997.
- 5 Mâturîdî, Kitabu't-Tevhid, Tahkik edenler: Bekir Topaloglu-Muhammad Aruci, Ankara 2003.
- 6 Ziyodov Ş. Ebu Mansur Mâturîdî'nin yazma mirası ve onun "Tevilat" eseri, doktora tezi, Taşkent, 2003.
- 7 Ziyodov Ş., Qoriev O., Bekmirzaev I. Movarounnahr Islom ilimlari rivojida Hanafiya ta'limoti. Toshkent -2012. – S.14-15.
- 8 Ziyodov Ş., Qoriev O., Bekmirzaev I. Movarounnahr Islom ilimlari rivojida Hanafiya ta'limoti. Toshkent -2012. – S.21

Şovosil Ziyodov

Özbekistan Uluslararası İmâm Buharî Araştırmaları Merkezi, Tarih Bilimleri bölümü müdürü olan Şovosil Ziyodov, Uluslararası İmâm Mâturîdî sempozyumuna Mâturîdî ve onun zahidlik sembolü tebliğiyle katılmıştır.

Mâturîdî ve Onun Zahidlik Sembolü

Movarounnahrda kalom ilmining rivojida “*Imom al-huda*” va “*Imom al-mutkallimin*” (“Hidoyat yo’li imomi” va “Mutakallimlar imomi”) nomlari ila sharaflangan ilohiyotchi Abu Mansur al-Mâturîdî xizmatlarining qiyosi yo’qdir. U qurgan *Mâturîdiylik* ta’limoti so’ngadan Samarqand kalom maktabi doirasidan chiqib, butun islom olamiga yoyildi, sunniylikdagi ikki buyuk maktabning biri (boshqasi-*ash’ariya*) sifatida tanildi².

Al-Mâturîdining hayoti (870-Samarqand-944) Movarounnahrda Somoniylar hukmronligi davriga teng keldi. Davlatning poytaxti boshlang’ichda Samarqand bo’lib, IX asrning so’ngida Buxoroga tashilsa-da, har ikki shahar Movarounnahrning iqtisodiy va madaniy markazi sifatida edi.

Moturidiylik ta’limoti XI asrdan boshlab xalq orasida tanila boshladi va Moturidiy shaxsiga o’lon munosabat u kundan e’tiboran kuch qozondi. Buyuk alloma va fotidan so’ng u haqidagi ma’lumotlar biografik adabiyotlarda qayd etildi.³

Manbalardan ma'lumki, Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud al-Hanafiy al-Mâturîdî as-Samarqandi Samarqandning Moturid ko'yida tavallud bo'ldi. U Samarqanddagi al-Ayozi madrasasida o'qidi, mahalliy hanafiy faqihlardan ta'lim oldi. Abu Bakr al-Juzjani, Abu Nasr al-Iyodi, Nusayr ibn Yahya al-Balxi, Muhammad ibn Muqatil ar-Razi unga ustozlik yopdilar. Al-Mâturîdîning ilk ustozlari Abu Bakr al-Juzjonining Samarqandda Hanafi maktabining rivojida roli buyuk o'ldi. Abul-Mu'in an-Nasafi (vaf. 1114 y.) Abu Bakr al-Juzjonini mazkur maktabning asoschisi deya ta'kid yopdi.

Mâturîdîga uning ustozlari Abu Nasr al-Iyodining ta'siri buyuk o'ldi. U olimdan an'anaviy islom mezonlarini o'rganmak ila cheklanib qolmasdan, uni atroflicha qamrab olib, atroflicha tahlil qilishni-da o'rgandi.

Zamondosh tadqiqotchilardan biri, professor Ulrich Rudolf o'zining "Al-Mâturîdî va Samarqand sunniylik ilohiyoti"⁴ ismli tadqiqotida alloma biografiyasini qisman yangidan qurdi. Ammo ushbu asarda al-Mâturîdîning o'sha davrda Samarqandning ijtimoiy-siyosiy hayotidagi, turli guruh ulamolari orasidagi mavqei, nazariy fikrlarining o'rtaga chiqish muhiti, ijtimoiy-ma'naviy omillar ta'siri masalalari e'tiborga olinmadi. Rudolf al-Mâturîdî sifatleri orasidagi "az-zohid"⁵ tavsifiga izoh bermakka xarakter etib, buni so'fiylik ila bog'lamoq tarafdori o'ldi. Ammo al-Mâturîdîning "Kitob at-tavhid"⁶ asaridan bunga tasdiq bo'lmadi va fikridan voz kechdi.

Abu Mansur al-Mâturîdîning hayoti Samarqandda ilohiyot ilmi rivojining so'ng davriga teng kelur.⁶ Mazkur davrda shaharda bir necha e'tiborli mutakallimlar guruhlari faoliyat ko'rsata boshlamish edi. Ulardan hakimlar (*hukamo*) guruhiga mansub Abul-Qosim al-Hakim as-Samarqandining ijodi chuqur tadqiq etilmishdir. Ikkinchi guruhga Abu Bakr al-Juzjoni maktabi namoyondalari – Abu Abdulloh ibn Abu Bakr al-Juzjoni, Abu Mansur al-Mâturîdî, Abul-Hasan ar-Rustufag'ni, Abu Salama as-Samarqandilarni misol ketirishimiz mumkin⁷. Uchinchi guruhni esa al-Iyodiyya – Abu Nasr al-Iyodi va uning avlodlari Abu Ahmad al-Iyodi, Abu Bakr al-Iyodilar tashkil etar⁸. Ular orasida bahslar turli shakllarda namoyon o'ldi va kalom ilmi rivojiga ta'sir etdi.

Kalom ilmida mutakallimlarning mavqeini tadqiq etmak uchun ularning ijtimoiy-siyosiy masalalardagi boqishlari va fikrlari muhim rol o'ynar. Hakimlar hukumat ila ish birlik yopishni rad etmadilar, balki uning vakillari ila birlikda faoliyat surdilar.

Masalan, Abul-Qosim al-Hakim as-Samarqandining hukumat ila hamjihatligi borasida bir qancha ma'lumotlar bor. Masalan uning "Kitob as-savod al-a'zam"⁹ asari Somoniylar taklifiga ko'ra yozilmish o'lib, u davrda Movarounnahr olimlari uchun asos dastur sifatida e'tirof etildi.

Shu erda muhim bir savol o'rtaga chiqar: al-Hakim as-Samarqandi va Abu Mansur bir davrda Samarqandda yashadilar. Ne uchun Somoniylar bo'yla mas'uliyatli vazifani mohir mutakallim al-Mâturîdîga bermasdan, uni boshqa bir olimga buyurdilar?

Abu Mansur al-Mâturîdîning o'z zamonasi ijtimoiy voqealariga va hukmron doiralara nisbatan shaxsiy munosabatini aks ettiruvchi manbalar mavjud. Ular sirasiga Ali ibn Yahyo az-Zandavisiyning (vaf. 1010 y.) "Kitob raudat al-ulamou", Muhammad ibn Ibrahim ibn Anush al-Xasiri al-Buxorining (vaf. 1107 y.) "al-Xoviy fi-l-fatova", Abu Hafs an-Nasafi (vaf. 1142 y.) ning "Kitob al-qand fi zikri 'ulamo' Samarqand", Ma'mun al-Kashshining (vaf. 1155 y.) "Majmu' al-xavodis va-n-navozil", as-Saffor al-Buxorining (vaf. 1168-69 y.) "Risola fiqh maso'il su'ila anho ash-shayx as-Saffor fa-ajoba anho", Abu Tohirxojaning (XIX asr) "Samariya" va boshqa asarlarini kiritmak mumkin.

Ushbu asarlar Abu Mansurning bir necha masalalardagi shaxsiy mavqelari va munosabatini ifoda etar. Bu jumladan: "Abu Nasr al-Iyodiy g'oziyalari va ahli ilma buyurar edi: har juma kunlari suvoriy holda (ot yoki eshak minib) bozorlarni kezing va saroy foydasiga tashviqot qiling (propaganda yoping), deya. Lekin bizning qadim solih faqihlarimiz-Abu Bakr ibn Ismoil al-Faqih as-Samarqandi, Abul-Hasan al-Farro, Abu Mansur al-Mâturîdî va Abu Nasr ibn Ibrohimlar buni rad etardilar. Ular va boshqa ulamolar juma kunlari, agar oyoqlarida zaiflik sezmasalar, suvoriy bo'lmas edilar". Ushbu muhim xabar al-Mâturîdî ilmi va faoliyatining ikki tarafi haqida ma'lumot berur. Birinchisi avvalgi bandni tasdiqlovchi fikr o'lsa, ikkinchisi uning Samarqanddagi solih ulamolar guruhiga mansubligini tasdiq etar.

Manbalarda mazkur guruhga qarshi mavqeda o'lon samarqandli ulamolar guruhi haqida-da ma'lumotlar bor. Masalan, Abu Hafs an-Nasafiy "Kitob al-qand fi zikri 'ulamo' Samarqand" asarida shuni so'ylar: "Abu Muhammad Abdulaziz ibn Muhammad bo'yla der: "Men Abul-Hasan Ali ibn Sayid ar-Rustufag'niyning shu so'zlarini eshitdim:

-Solih kishilardan biri tushida, ya'ni ruyosida Abu Nasr al-Iyodiyini ko'rdi.

Ul kishining sufrasida bir laganda – gul va bir laganda – shakar bor edi. U (Abu Nasr al-Iyodi) gul to'la laganni Abul-Qosim al-Hakim as-Samarqandi uchun, shakar to'la laganni esa Abu Mansur al-Maturidi uchun berdilar. Ikkisi-da Abu Nasr al-Iyodiyning shogirdlari o'lub, Abu Mansur al-Moturidiy ilmi haqiqat va Abul-Qosim al-Hakim as-Samarqandi esa ilmi hikmatning bilim sohiblari, ustozlari o'ldilar”.

al-Maturidining ijtimoiy mavqei haqida buxoroli zohid olim Ali ibn Yahya az-Zandavisati-da xabar berur: “Kunlardan birida sultonlardan biri al-Maturidi va Abu Ahmad al-Iyodini uyiga, evina taklif etur. Al-Maturidini taklif etmak vositasida ushbu a'yon kishilar ko'z o'ngida o'z e'tiborini oshirmoq istar. Zo'rlik ila ichkari olib, shayx soqoliga, u davr odati bo'yincha, g'oliya (qosh va sochga surtiladigan xushbo'y qora, siyoh modda) surtmak o'lurlar. Shayx rad javobini berur. Shunda sultonning xizmatkorlari al-Maturidi mingan otning yollariga g'oliyani surtib qo'yurlar. Faqat, g'oliya surtilsa-da, ot eridan harakat etmas. Al-Maturidi ne hol yuz berdi der va voqeani anglab, otning yo'ldan g'oliyani yuvmoq (yiqamoq)ni amr etar. Shundan so'ngra ot yo'lda yurumakka boshlar”.

Al-Maturidining zohidlik obrazi xalq adabiyotida-da saqlanmishdir. Samarqanddagi muqaddas erlar tavsifiga bag'ishlanmish Abu Tohirhojaning “Samarqand” asarida shu shaklda hikoya etilur: “Yana so'ylarlarkim, Shayx bir kuni bog'chada edi. Bag'dod xalifasi tarafidan Shayxdan bir masalani so'rmoq uchun Samarqandga yo'llangan elchi kelib, bog'cha eshigiga urdi. Shayx yirtiq kiyim kiyimish holda chiqar. Elchi: “Mavlono ne erdadir?” – deya so'rar.

Shayx: “Mavlono tangridir”, – deya javob berur.

Yana elchi: “Xoja ne erdadir?” – deya savol berur.

Shayx: “Xoja – Mustafadir”, – deya javob berur.

Yana elchi: “Abu Mansur ne erdadir?” – deya so'rar.

Abu Mansur: “Ushbu tilanchi yoshlidir”, – deya o'zini, kendisini namoyon ayladi».

So'ngidan al-Maturidi fiqh va kalom masalalar ila ilgi chekib, Hanafiy mazhabi olimlaridan dars olib o'z, kendi bilimni orttirur. Shu vaqt davomida cho'q mashhur faqihlar va muhaddislar ila muloqotda o'lib, munozaralar surdirur. Butun umri davomida ushbu sohaga oid asarlar yozar.

Maturidi sof din doirasidan chiqmamish bir holda aql-idrokni ulug'lar, yujaltir va mantiqan asoslanmish bilimning eri yuksakdir deya urg'u yopar. U ushbu davrda to'g'ri yo'ldan uzoq firqalarning boqishlarining haqiqatdan yiroq (uzoq) fikrligini tahlil etar. Maturidi: “Din yo'lidagi butun yanglishuvlarning sababi – riyokor, ikki yuzli kimsalarning ortidan ko'r-ko'rona yurmaklikdir”, – deya urg'u yopmish edi.

Maturidi har bir insonning kadari (taqdiri) Alloh tarafidan yozilmish o'lsa-da, kendi harakatlari uchun mas'uldir, deyur. Uning fikriga ko'ra, inson imtihonlar uchun yaratilmishdir. Buning ila bir vaqtda unga ushbu sinovlardan muvaffaqiyatli, basharili kechmak va to'g'ri yo'lni bulmoq uchun genish (keng) imkonlar berilmishdir. Inson kendi harakatlarida sarbastdir.

Maturidi kendi ta'limoti an'analari va ilmiy asarlari ila Movarounnahr ilohiyot maktabining rivojiga buyuk hissa qatdi. Ilohiyot ilmlarining to'la shakllanib, takomila etishmasida ularni yangidan ishlab, tuzatib, ma'lum tizima, sistema qo'yimoq kibi buyuk bir ishni bajardi va hanafiylik ta'limotining O'rta Osiyo xalqlari urf-odatlari ila qat'iy bir shaklda bog'liqligini kendi boqishlari vositasida ko'rsatib berdi. Buyuk vatandoshimizning ushbu ta'limoti islom dinining buyuk aqidaviy oqimlaridan biri sifatida e'tirof etildi. Sunniylarning hanafiylik mazhabiga e'tiqod edanlarning butuni aqida masalasida imom al-Maturidi, uning shogirdlari hamda izdoshlari yozmish asarlarga tayanib ish yuritdilar. Islom olamining aksar mintaqalarida, Suriya, Iroq, Turkiya, Pokiston, Hindiston, Shimoliy Afrikada Maturidiylik ta'limoti bugunlarda-da o'rta va oliy diniy o'quv maskanlarida mustaqil fan sifatida o'qitilmoqdadir.

Al-Maturidining vafotidan so'ng alloma Samarqand yaqinidagi Chokardiza qabristoniga, mozorligiga dafn etdilar. Bu erda shahar ahli orasida e'tiborga loyiq ulamolar dafn etilur edi. Moturidiyning safdoshlari va shogirdlari ham shu erda dafn etilmishdir. Demak, solih ulamolar guruhini injalamak, tadqiq etmak uchun ushbu mozorlik (qabriston) va u ila bog'liq o'lon ma'lumotlarning ayri bir er bordir.

Turk admirali Saydi Ali Rais kendisining XVI asrlarda Osiyo sayohati vaqtida Samarqanddagi mashhur ulamolar dafn etilgan Chokardiza qabristonini, bu jumladan Abu Mansur al-Maturidi va bir necha mashhur shayxlarning qabrlarini ziyorat etib, bu haqda kendi qaylarini yozar. XVIII va XIX asrlarda

yoʻzilmish “*Samariya*” va “*Qandiya xurd*” kibi yodgorliklarda-da Chokardiza qabristoni tasviri bor.

XX asr boshlarida V.V.Bartold Samarqand safarida Chokardiza qabristoniga kelib, bu erda al-Mâturîdî maqbarasini koʻrdim, deya bahs etar. Faqat bundan soʻnraki manbalarda al-Mâturîdî maqbarasi xususida boshqa maʼlumotlar koʻrilmas. Yuz yillar davomida faqihlar, shayxlar, ulamolar dafn etilgan qabriston – mozorlik Sovet shoʻro davrida aholi uchun yashash erlariga doʻnushtirilur.

Yaqin yillarda al-Mâturîdî maqbarasini yangidan qurmoq vaqtida oʻnlarcha faqih va ulamolarning mozor toshlari oʻrtaga chiqqdi. Ularning aksari Qoraxoniylar davriga oid oʻlib, muhim va yangi maʼlumotlar berajagi tabiiydir. Bugungi kunda mazkur mozor toshlar islomshunos olimlar B.Bobojonov, A.Muʼminov, U.Rudolf tarafidan tadqiq etilur. Chokardiza qabristonida oʻrtaga chiqqan baʼzi epigrafik yodgorliklar tadqiqi natijasida X asr ulamolari qabrtoshlari sohiblaridan bir qismining ismlari maʼlum oʻldi: Abul-Hasan ar-Rustufagʻni, Abu Salama as-Samarqandi va boshqalar.

Shuni urgʻulamoq lozimki, yurtimizda qaror boʻla boshlagan ijtimoiy adolat, xususan, Oʻzbekiston istiqloli natijasida islom tarixi va madaniyatiga, diniy-madaniy merosimiz, maʼnaviy deyarlarimizga (qadriyatlarimizga) oʻlon munosabat tamomon de-yishdi (oʻzgardi). Haqiqatan Movarounnahr oʻlkasi kechmishda islom madaniyatining bir qismi oʻlaroq bugungi kunda-da dunyodagi butun musulmonlar diniy va dunyoviy sohada ajdodlarimiz merosini kendi merosi deya his etarlar. Xususan diniy sohada yaratilmish asarlar musulmonlarning mushtarak merosi hisob etilmoqda. Ajdodlarimiz oz muddat ichida diniy ilmlarda oʻnju (peshqadam) olimlarga doʻnish-mish edilar, desak yanglish oʻlmas.

Xulosa shuki, butun musulmon turk xalqlari kabi oʻzbek halqi-da kendi vatandoshi mashhur olim al-Mâ-turîdî ila faxrlanmogʻi mumkin. Hanafiyya mazhabidagi moturidiyya kalom maktabining tarixidagi eri choʻq muhimdir. Hol boʻyla ekan ushbu kalom maktabining ilmiy va ijodiy merosini kenish ilmiy jamoatchilikka va xalqimizga tanishtirmoq vaqti keldi deya tushunmoqdamiz.

Dipnotlar

- 1 Brockelmann K. Geschichte der arabischen Litteratur: T. I-II. – Weimar-Berlin: 1898.
- 2 Madelung W. The Spread of Maturidism and the Turks // Actas IV Congresso de Estudos Arabes Islâmicos. Coimbra-Lisboa. 1 a 8 de Setembro de 1968. – Leiden: Brill, 1971. – S. 109-168.
- 3 Madelung W. Abu I-Muʼin al-Nasafi and Ashʼari Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. II: The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand. – Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000. – S. 318-330. Schacht J. An Early Murciʼite Treatise: The Kitâb al-ʼĀlim wa-l-mutaʼllim // Oriens. – 1964. – №17. – S. 96-117. Bilhan S. Les juristes hanafites de l'Asie centrale a l'époque des Qarahnides. – Paris: 1973. – 68 s.; Allard M. Le probleme des attributs divins dans la doctrine d'al-Ashʼari et de ses premiers grands disciples. – Beyrut: 1965. – 632 s.
- 4 Rudolph U. Al-Mâturîdî und die sunnitische Theologie in Samarkand. – Leiden, New York, Köln: Brill, 1997.
- 5 Mâturîdî, Kitabu't-Tevhid, Tahkik edenler: Bekir Topaloglu-Muhammad Aruci, Ankara 2003.
- 6 Ziyodov Ş. Ebu Mansur Mâturîdî'nin yozma mirasi ve onun “Tevilat” eseri, doktora tezi, Taşkent, 2003.
- 7 Ziyodov Ş., Qoriev O., Bekmirzaev I. Movarounnahr Islom ilimlari rivojida Hanafiya taʼlimoti. Toshkent -2012. – S.14-15
- 8 Ziyodov Ş., Qoriev O., Bekmirzaev I. Movarounnahr Islom ilimlari rivojida Hanafiya taʼlimoti. Toshkent -2012. – S.21